

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**НОВІ СТОРІНКИ
ІСТОРІЇ ДОНБАСУ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

КНИГА 10

Донецьк – 2003

29. В родині нащадків Мандрикіних зберігалась зірка ордена св. Анни, які за ознаками належали Суворовим і датуються 60-ми роками XVIII ст.
30. Национальный исторический архив Белоруси в г. Гродно, лист від 17.02.99.
31. РГВИА. – Ф.395. – Оп.47. – Спр.780. – Арк.15-22об.
32. Там само. – Арк.23.
33. Там само. – Оп.52/572. – Спр.822. – Св.88. – Арк.8-16.
34. Там само.
35. Там само.
36. Там само.
37. Там само.
38. Там само.
39. Статистическое описание Екатеринославской губернии. – Ек., 1886. – Т.2. Таблицы статистико-экономических сведений об имениях частных землевладельцев. – С.4-5, 28-29.
40. РГВИА. – Ф.400. – Оп.17. – Спр.2130. – Арк.247-259.
41. Там само. – Ф.409. – Т.2. – Арк.19, 184.
42. Подобиці про випускниць: Черепнин Н.П. Императорское воспитательное общество благородных девиц. Исторический очерк. – Пгр., 1915.
43. Отечественная история. – М., 1994. – Т.1. – С.55.
44. РГИА. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.9827. – Арк.-об. 1-2, 7-9.
45. Статистическое описание Екатеринославской....Таблицы... – С.2-3.
46. Там само. – С.29.
47. Державний архів Донецької області. – Ф.430. – Оп.1. – Спр.
48. У автора зберігається копія цього указу Олександра III.
49. РГИА. – Ф.1343. – Оп.44. – Спр.3770. – Арк.1,4.
50. Дані наведені за сімейними переказами(С.В.Таптан'янци).

Рукопис надійшов до редколегії 08.01.2003 р.

УДК 944:314.727.3(477.62)"1945/1953"

Н.Ф.Шпик

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ В ДОНБАС У ПОВОЄННІ РОКИ

Сучасна міграційна криза привернула увагу дослідників до проблем міграційної рухомості населення, чинників, що їх зумовлюють, і спроб державного регулювання міграційних потоків. Характер міграцій за умов тоталітарної системи – головне питання, які авторка намагається вирішити в своєму дослідженні на прикладі першого повоєнного сільськогосподарського переселення в Донбас.

Повоєнні сільськогосподарські переселення в межах усієї України почали вивчати ще у радянські часи, але за умов засекреченості основного архівного матеріалу та недоступності закордонних мемуарних джерел був можливий лише оглядовий характер досліджень, в яких домінував перелік кількісних показників. Поштовхом для глибшого вивчення проблеми стала діяльність суспільних організацій: "Меморіалу" у Львові, українських товариств "Лемківщина", "Надсяння", "Холмщина" у Польщі. Саме "Меморіал" опитуванням серед колишніх переселенців спростував тезу про добровільний характер переселень. Цьому питанню пізніше була приділена увага на міжнародній науковій конференції "Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість". Кризь призму діяльності репресивно-каральних органів розглянув переселення із Закерзоння в Україну І.Білас у праці "Репресивно-каральна система в Україні в 1917-1953". Розсекречені документи архіву СБУ (МДБ) були покладені в основу окремого параграфу "Депортації українців з території Закерзоння". Матеріали центральних українських архівів стали основою для написання монографії О.Буцко, присвяченої міграційним процесам між Польщею і Україною 1940-х рр. Автор розглядає умови і шляхи реалізації українсько-польської угоди, проведення переселення та його результатів, господарсько-побутового облаштування переселених. У всіх цих виданнях матеріал про переселення в Донбас має виключно ілюстративний характер [1]. Окремо питання повоєнних аграрних переселень у Донбас ще не розглядалося, що й зумовило вибір теми даної статті.

Джерельну базу дослідження становлять протоколи засідань бюро Сталінського Обкому партії, довідки, інформації та листування Обкому і Облвиконкому з вищими та нижчими партійними і радянськими органами з приводу господарського облаштування переселенців, а також спогади очевидців. Частина цих документів опублікована. Зокрема, привертає увагу 3-томна збірка документів "Депортації: західні землі України кін.30-х – поч.50-х рр." з передмовою Ю.Сливки. Решта документів зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України та держархіві Донецької області.

Сільськогосподарські переселення не були "ноухау" ні повоєнного часу, ні Радянського Союзу. Одними з наймасштабніших у дореволюційний період були переселення, що здійснювалися в руслі реформ Столипіна і дали поштовх інтенсивному зростанню Зеленого клину на Сході імперії. У 20-30-ті рр. саме цим засобом позбавляли тих, чий спосіб життя не вкладався в уяву про радянського селянина. Про репресивний характер переселень свідчить підпорядкування Переселенського бюро Наркомату внутрішніх справ. У 1939 р. в СРСР створене окреме Переселенське управління, метою якого було переміщення з малоземельних районів у багатоземельні [2]. До останніх відносився і Донбас, який за переписом 1939 р. мав один із найнижчих рівнів щільності сільського населення в Україні.

На 1 липня 1944р. чисельність сільського населення Донбасу складала 81,9% від довоєнної [3]. Тому, коли проблему повоєнних територіальних урегулювань з Польщею було вирішено розв'язати залишенням їй Холмщини, Лемківщини, Надсяння, Підляшшя і переселенням компактних груп українців в УРСР, внутрішні потреби Донбасу збіглися з державним бажанням швидко втиснути велику масу "чужих" (за вдалим висловом О.Савчука) українців до штучно створеної радянської схеми життя. Сталінська і Ворошиловградська були обрані в числі 11 східних і південних областей УРСР місцем розселення лівової частки всього переселенського загалу. М.Хрущов у листі до Й.Сталіна інформував, що "з 87.700 родин передбачається скерувати в східні та південні області 69.000 або 70%, а в західні – лише 18.264 (30%)" [4]. Це планувалося всупереч тому факту, що Західна Україна була в змозі розселити всіх українських переселенців по оселях поляків, які виїжджали за умов Люблінської угоди до Польщі. Але західні області з державної точки зору мали суттєвий недолік – тут переважала індивідуальна форма ведення господарства. Конкретно до Сталінської області було заплановано скерувати 7 тис. сімей або 28 тис.чол., до Ворошиловградської – 2 тис.сімей або 8 тис.чол. Плани стосовно Донбасу не були сталими. Вони істотно змінилися внаслідок збільшення врахованих у Польщі українських сімей. Запланована кількість спрямованих до Сталінської області зросла до 7,3 тис. сімей або 29 тис. чол., до Ворошиловградської – до 8,7 тис. або 35,8 тис. чол. Державні намагання щодо Донбасу випереджали бажання людей. План-заява на потрібну кількість вагонів для перевезення людей та майна в Сталінську область (на грудень 1944 – січень 1945 рр. було замовлено 3 647 вагонів, в т. ч. товарних – 911) побачила світ раніше появи бажаних сюди переселитися [5].

План розташування переселенців по Сталінській області був розглянутий та затверджений 8 грудня 1944р. на засіданні бюро обкому. Було вирішено розмістити прибуваючих у 28 районах області групами від 100 до 500 сімей у кожному. Заплановано здійснити низку заходів для забезпечення "братського прийому" населення, яке прибувало з Польщі, таких, як підготовка транспорту, організація гарячого харчування на станціях розвантаження, забезпечення санобробки, виділення кращих агітаторів. І нарешті, організувати виділення в кожному колгоспі та радгоспі необхідної кількості квартир для розташування окремо кожної сім'ї з відповідними господарськими будівлями. Через деякий час стало зрозумілим, що забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою не можливе. Оскільки державне зобов'язання порушувати було не можна, тому вирішили дещо видозмінити засоби їх реалізації. 15 грудня 1944 р. була видана постанова обкому, в якій зазначалося: "...надати кожній сім'ї придатне для житла приміщення, а при його відсутності розселити сім'ї в будинках колгоспників і місцевого населення, якщо на те є їх згода". Щоб дістати прихильність місцевого населення щодо переселенців, з колгоспниками проведено понад 4 тис. бесід 182 агітатора

ми. 12 січня 1945р. Сталінська область звітувала про повну підготовленість до зустрічі 7,3 тис. сімей переселенців телеграмою до Хрущова, якого було проінформовано, що більшість з прибулих буде розміщена у щільнінням у будинки колгоспників; для їх перевезення виділялося 83 машини та 3,6 тис. підвод. Планувалося організувати на станціях роботу 11 буфетів та їдалень, лазні та пункти санобробки. Для продажу переселенцям торгівельні організації виділили сіль, керосин, мило, сірники тощо [6].

В 11 східних і південних областях України (в тому числі в Сталінській і Ворошиловградській) задля виконання державних намірів створювалися сектори в апаратах виконкомів обкрад, на які покладалося практичне здійснення переселення, організація транспортних засобів, розселення і господарське влаштування. В штаті сектору функціонували чотири одиниці: начальник, старший інспектор і два рядових інспектора (з листа Молотову від 25 грудня 1944 р.) [7]. У такому кількісному складі можливим був лише збір інформації, узагальнення та певна координація. Основний тягар робіт по прийому та влаштуванню переселенців покладался на районні органи влади. В коло дійових осіб навколо переселенців до того ж втягувались обласний уповноважений наркомату заготівель, котрий повинен був забезпечити своєчасну видачу цій категорії населення зерна, овочів, худоби та інших сільськогосподарських продуктів після пред'явлення відповідних оціночних документів; завідуючий облфінвідділком, який мав здійснювати контроль за видачею евакуйованим позик на їхнє господарське облаштування, а також за обміном злотих на радянські карбованці; голова облспоживсоюзу, що повинен був виділити для продажу переселенцям необхідні товари загального вжитку; завідуючі обласними відділами народної освіти та охорони здоров'я тощо.

Подача заяв на переселення в Донбас відбувалась нерівномірно. Якщо за перші 5 місяців 1945 р. надійшло понад 80% усіх заяв, то в другій половині 1945 р. кількість бажаних сюди переїхати істотно зменшилась і не в останню чергу тому, що з'явилися перші поверненці зі східної України, які розповідали про "радянський рай" [8].

Перші прибулі в Сталінську область з'явилися на початку лютого. На 1 червня 1945р. сюди прибуло 1,1тис. сімей, у Ворошиловградську – 402 сім'ї. Влітку проводилися державні обстеження переселенців, що торкалися таких питань, як кількість прийнятих у члени колгоспу та чисельність наділених будинками і господарськими будівлями. Середній відсоток охоплення колективізацією по областях склав 77,8%. Найбільшим цей показник був у південних областях. Наприклад, у Запорізькій – 87,8%, Миколаївській – 87,1%, Одеській – 82,5%. Найменший спостерігався у східних областях, де був найнижчий рівень забезпечення житловими будинками. Серед них - Ворошиловградська (12,6%) і Сталінська (64,8%) [9]. Кількість відправлених сімей переселенців не співпадала з кількістю прийнятих в області, що свідчить про певні втрати в дорозі. Так, згідно заключного звіту Головного уповноваженого уряду УРСР, до Сталінської області спрямо-

вано 3 110 сімей. Кількість прийнятих не була однаковою. В різних доповідях називали три цифри: 3 044, 3 053 і 3 067 сімей [10].

18 жовтня 1945 р. Сталінська область звітувала телеграмою секретарю ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку про прийом 3053 сімей у кількості 13,2 тис. чол. Зі всього загалу вступило до колгоспу 1,6 тис. господарств, розміщено по радгоспах 50, спрямовано до промислових підприємств – 33 господарства, інші – 1,3 тис. господарств працювали в колгоспах, з ними проводились підготовча робота до вступу в колгоспи. З числа господарств, прийнятих до колгоспу, наділено окремими будинками 517, садибами – 354, городами з колгоспними посівами картоплі та овочів – 1,4 тис. господарств. Їм була видана грошова позика на суму 135 тис. карбованців для господарчого влаштування. Здійснено обмін польських злотих на суму – 961,5 тис. карбованців, 349 сім'ям видано наряди на одержання 1,5 т зерна в рахунок залишених у Польщі. До Ворошиловградської області приїхало 1,6 тис. сімей [11].

Таким чином, у Донбас було направлено 4,5 тис. сімей від максимально запланованих 16 тис. У східні області прямувало лише 9% переселенського загалу замість запланованих 30%, у півдні – 26% замість 49%, в західні – навпаки 65 % замість 21% (тобто фактично прибулих було в 3 рази більше, ніж заплановано). Зрив великомасштабного переселення до східних областей був першою невдачею (з державної точки зору) переселенської акції [12]. У Сталінській області переселенців розподілили приблизно так:

Таблиця 1[13]

Чисельність українських сімей, переселених із Польщі в райони Сталінської області на 1945 р.

Назва району	Кількість сімей	%	Назва району	Кількість сімей	%
Велико-Янісольський	86	2,8	Константинівський	124	4,0
Олександрівський	161	5,2	Будьонівський	105	3,4
Добропільський	350	11,4	Харцизький	114	3,7
Дзержинський	164	5,3	Авдіївський	133	4,3
Мар'їнський	124	4,0	Амвросіївський	65	2,1
Старобешівський	457	14,9	Червоноармійський	130	4,2
Старомлинівський	91	3,0	Артемівський	19	0,6
Володарський	55	1,8	Маріупольський	92	3,0
Селидівський	137	4,5	Андріївський	82	2,7
Волноваський	145	4,7	Катиковський	62	2,0
Тельманівський	322	10,5	Ольгінський	49	1,6
Всього по області:	3067	100,0%			

З таблиці видно, що переселенців розмістили по 22 районах групами від 19 до 457 сімей. Найбільшу кількість переселенців отримали Старобешівський (457 сімей), Тельманівський (322 сім'ї) та Добропільський (350 сімей) райони. Туди було спрямовано понад 36% переселенців області. Розселення по колгоспах здійснювалось відповідно до потреб у працездатному населенні. Так, у Тельманівському районі переселенців розміщено в 41 колгоспі групами від 2 до 40 сімей. Найбільшу групу поселено в колгоспі ім. Сталіна. В Старобешівському районі їх було розселено по 26 колгоспах, у Велико-Янісольському районі – по 13 колгоспах групами від 4 до 9 сімей, в Авдіївському районі – по 19 колгоспах групами від 3 до 21 сім'ї [14].

Розташуванням малими групами було порушено принцип земляцтва, рідних відносин, внаслідок чого мали місце окремі випадки самовільного переїзду з окремих колгоспів до інших. Так, у Тельманівському районі з "Червоного партизану" 3 сім'ї переселились до "Червоної зірки", а в колгосп ім. Сталіна переїхало 8 сімей із Маріупольського району [15]. Крім того, в Донбасі, як і в інших місцях розселення, відбувалось дроблення сімей. Одна з перших скарг від переселенців торкалася саме цього питання. Так, на станцію Новотроїцьке прибуло населення, яке ще на шляху проходження (в дорозі) роз'їхало сім'ями [16]. В 1946р. редактор Всеоб'явського Комітету дроблення сімей називав першим недоліком у розташуванні переселенців. З опитуваних ним 34-х сімей Авдіївського та Селидівського району тільки одна в повному складі потрапила в один із колгоспів [17]. Директор Львівської кондитерської фірми "Світоч" Андрій Ташанш, у минулому переселенець у Донбас, розпилення сімей називає найбільшим моральним випробуванням, бо лемки – "люди з гостро генетичним почуттям єдиної сім'ї", а "від такого сімейного вакууму почалася повсюща міграція на захід" [18].

Одним із найактуальніших питань для переселенців була компенсація за залишене в Польщі майно, посіви і продукти. 8 жовтня 1945 р. була видана сумісна постанова обкому та облвиконкому про видачу продовольчого зерна переселенцям задля компенсації озимих посівів, залишених у Польщі, в якій доручалось райвиконкомам негайно зібрати інформацію про кількість залишених озимих у гектарах. Компенсацію повинен був здійснювати обласний уповноважений Наркомпо заготівлях у розмірі 4-х центнерів за 1 га озимого посіву [19]. 20 листопада 1945 р. Сталінська область доповідала Хрущову про стан розрахунків з переселенцями: "За сільськогосподарські продукти повернули 534 центнери зерна і за залишені посіви компенсовано 5468 центнерів зерна. Здійснено розрахунки з 1249 господарствами" [20]. За кожен гектар ярових посівів повинні були надавати по 300 кг однойменних культур, за кожен гектар посівів трав – по 12 центнерів сіна [21].

Видача компенсацій супроводжувалась рядом порушень. Так, уповноважений наркомату заготівель Добропільського району під приводом одер-

жання зерна на місці оформив компенсацію зерна переселенцям за залишені в Польщі посіви через колгоспи, зарахував цю кількість зерна у виконання держпоставок колгоспам. Правління колгоспу "Правда" і Рози Люксембург, скориставшись безконтрольністю, видали переселенцям сире, пріле зерно. В Селидівському районі перевіркою на 15 червня встановлено, що в колгоспі ім. Карла Маркса 31 ц зерна, що було надано для компенсації за посіви, витрачено на потреби колгоспу [22]. У листі до Коротченка від 3 червня 1946р. доповідали, що розрахунки з переселенцями за залишені посіви здійснені повністю. Видано понад 5 тис. ц жита, 3,2 тис. ц пшениці, 287 ц ячменю, 311 ц вівса, 632 ц картоплі, 411 ц кукурудзи, 396ц сіна за посіви трав. За залишені сільськогосподарські продукти розрахунки по області здійснено лише по 178 пред'явлених актах [23]. Набагато гірше обстояли справи з розрахунками за майно. В листі від 30 січня 1946р. РНК УРСР повідомляв, що взаєморозрахунки з переселенцями за описом майна можна здійснювати тільки після фактичного надання господарству житлового будинку в колгоспі або квартири від підприємства в місті. Таким чином, розрахунки за майно прив'язувались до надання житла переселенцям [24].

Потенційні можливості для житлового розміщення в Донбасі були невеликими. Далеко не у всіх районах були житлові будинки колишніх німецьких колоністів. Так, в Олександрівському районі налічувалось 15 держфондових житлових будинків, що раніше належали колоністам, у Тельманівському – 43, в Авдіївському їх не було взагалі [25]. Навіть існуючі фонди житла колишніх німецьких колоній не завжди використовували за призначенням. 9 грудня 1945р. Сталінська область рапортувала М.Хрущову про закінчення розселення. 755 господарств розселені по будинках, що належали колишнім колгоспам у німецьких колоніях та з фондів сільрад [26]. Інші були поселені в будинках колгоспників шляхом ущільнення, тісно та неупорядковано. Так, у колгоспах "Ленінський шлях", "Червоний прапор", "Вперед" і ряді інших колгоспів Старобешівського району переселенців було розміщено по 2 сім'ї (8-12 чол.) в одній кімнаті. В колгоспі "Нове життя" Червоноармійського району три сім'ї займали дві невеликих кімнати. Вони мали два ліжка, а столу та стільців не було. Грубу топили соломомою, внаслідок чого в кімнатах димно і брудно. Сім'я Волошина (9 чол.) у тому ж колгоспі займала окремих будинок колгоспника (кухню), що складався з однієї невеликої кімнати, де стояли два ліжка. П'ятеро дітей спали на саманній підлозі. Печі взагалі не було, тому доводилося пекти хліб у сусідів. У ряді випадків поселення ущільненням викликало нездорові відносини серед мешканців одного будинку. Так, у селі Карлівка Волноваського району на квартирі у жінки колишнього поліцейського Божко розмістили переселенця Ружанівського, якого Божко щоденно намагався виселити з квартири [27].

Зрозуміло, що для виправлення ситуації з житлом необхідно було кожну сім'ю розмістити окремо. З цією метою ще восени 1945р. було намічено за першу половину 1946 р. збудувати для переселенців 3,8 тис. буди-

нків. Заготівля цегли, вапна, черепиці, цвяхів повинна була відбуватися, головним чином, за рахунок виділення з підприємств місцевої промисловості та промкооперації. Спільною постановою обкому та облвиконкому від 20 лютого 1946р. заплановано спрямувати на будівництво 5 тис. цвяхів, 1000 тис. шт. цегли, 200 тис. шт. черепиці та 1000 тис.т вапна та розмістити замовлення пічного лиття, виробів із заліза на підприємствах місцевої промисловості. Держпланом УРСР виділялося 2,5 тис. куб. м скла, 5 тис. цвяхів. Потребу в лісі повинні були задовольнити із лісосічного фонду через Управління сільського та колгоспного будівництва. Для заготовки лісу до Волинської та Житомирської областей виїхало 800 колгоспників [28]. За перше півріччя 1946р. зведено лише 179 будинків. По Добропільському і Костянтинівському та деяких інших районах не зведено жодного будинку [29]. План будівництва було зірвано. В умовах повоєнної руїни та господарської неналагодженості ці плани було реалізувати дуже складно. Труднощі з транспортом призвели до того, що за півроку з 560 вагонів (25 тис. куб. м) для перевезення лісу власних заготовок були надані лише 8. У районних звітах за перше півріччя 1946р. саме відсутність або недостатність лісоматеріалу називали причиною затримки будівництва. Не всі виділені матеріали були завезені та розподілені. Не завжди ремонт та будівництво для переселенців здійснювали першочергово. Крім того, були випадки, коли будматеріали використовувались не за призначенням. Так, у Дзержинському районі витрачено 29 куб. м лісу для колгоспного цегельного заводу [30]. Запланованого будівництва не відбулось ні в 1946р., ні в 1947р., ні в 1948р... На 19 вересня 1947р. частина переселенців, як і раніше, не була забезпечена будинками. Так, в Авдіївському районі з 35 переселенських сімей 24 мешкали в домішках колгоспників, у Старобешівському з 131-84, в Тельманівському з 105-89 і тощо. В той же час було затверджено новий план будівництва на 1018 будинків, але і його не було виконано. На 1 липня 1948р. 271 переселенська сім'я, як і раніше, змушена мешкати в домішках колгоспників [31]. Деякі з переселенців самі зводили або купували собі будинки, але таких було небагато. Лише в листопаді 1949 р. Облфінвідділ розіслав до райвиконкомів лист з дозволом здійснювати розрахунки з переселенцями грішми і в тих випадках, коли переселенці замість домівок забезпечені окремими квартирами і "коли мешканці квартири прийняли осілий спосіб життя". Кінцевий термін повних розрахунків було встановлено 30 грудня 1949р., але повністю вони так і не були здійснені. Листи з проханнями про розрахунки надходили і 1952р., і в 1953р. [32].

Крізь низку заходів керівних органів щодо переселенців простежується намагання залучити всіх переселенців до колгоспів. Цьому питанню присвячено перше обстеження переселенців (про це йде мова раніше). Цій меті була підпорядкована політмасова робота. Ще до приїзду переселенців у документах була розкрита головна мета агітації – "через роз'яснення уставу сільгоспартії надати допомогу до вступу в члени колгоспу" [33]. У Тельманівському районі

по прибутті переселенців було виділено 20 агітаторів і спрямовано партактив для ознайомлення з внутрішнім і міжнародним становищем СРСР, з радянським ладом, колгоспним виробництвом, з уставом сільгоспартії через проведення зборів, за допомогою читань і бесід. Наслідком був вступ 270 господарств у колгосп [34]. Для залучення переселенців до колгоспів використовувались як ідеологічні, так і матеріальні методи. В інформаціях по деяких районах доповідали про різницю розмірів земельних ділянок, якими наділяли колгоспне та неколгоспне населення. Так, у Старомлинівському районі “для переселенців колгоспників під присадибні ділянки відведено 38 га, а під присадибні ділянки тим, що не вступили до колгоспу, – 22 га, всього 60 га землі з розрахунку: колгоспникам ділянки у розмірі 0,8 га, не колгоспникам – 0,4-0,5 га”. У Велико-Новоселківському районі колгоспникам виділено по 0,43 га, а тим, що не вступили до колгоспу, – по 0,25 га землі [35]. Партійні і радянські керівники взагалі дивились на переселенців крізь призму завдань по залученню до колгоспів. Тих, хто вступав до колгоспів і добре там працював, заохочували. Наприклад, столяр Моджель колгоспу ім. Молотова Харцизького району перевиконував норми виробітку на 110-115 %. Його було тричі премійовано, за рахунок колгоспу для нього відбудували зруйнований будинок [36]. Тим переселенцям, що опирались вступу в колгоспи, було причеплено тавро “націоналістичних елементів з дрібновласницькими куркульськими тенденціями”.

Ставлення самих переселенців до колгоспів не було сталим. Якщо спочатку їх настрої у довідках “про політичний настрої переселенців” оцінювався як більш-менш лояльний, то вже навесні 1946 р. “багато з них відмовляються працювати в колгоспах, посилають своїх ходаків в західні області України з метою вишукування можливості переходу державного кордону” [37]. Така організаційна форма господарювання як колгосп для більшості з них виявилася чужою. І це не дивно, бо при переїзді вони позбавлялися головного – землі. При обстеженні 50-ти майнових листів переселенців Тельманівського району виявилось, що лише 6% господарств мали орної землі менше 1 га, 59% – від 1 до 5 га, 29% – від 5,1 до 10 га і 6% мали орної землі понад 10 га [38]. Дехто з них і після переїзду вимагав нечувану для простого радянського селянина кількість землі, що до речі викриває необізнаність умовами життя, які їх очікували після переселення. Дізнавшись, що в західній Україні і досі переважала індивідуальна форма господарювання, вони намагались повернутися туди. Декому з них навіть пощастило дістати офіційний дозвіл на переїзд. Так, у січні 1946р. начальник Волноваського райвідділу МВС на підставі постанови райвиконкому видав перепустку переселенцю Заневському на переїзд у Брестську область, а заступник голови виконкому Костянтинівської міськради видав довідку переселенцю Рештару для одержання перепустки на переїзд у Польщу. Офіційно такі переїзди були заборонені ще восени 1945р. Дозвіл на переїзд у західні та інші області міг надаватися лише Управлінням у справах евакуації при РНК УРСР за певних умов [39].

При переселенні не були враховані природні умови. Про це дуже влучно написав у своєму листі редактор Всеслов'янського комітету у 1946р.: “Людей з гір, з Карпатських лісів переселяли у степ, на рівнину, в жаркий клімат, до якого вони не пристосовані. Внаслідок різкої зміни клімату та води (в Сталінській області вона солончакова) – люди хворіють. Якщо ж урахувати, що лемки в більшості випадків великі майстри по дереву, а в східних областях вони не знаходять застосування своїм здібностям, то все це разом узяте створює додатковий стимул до виїзду в західні області” [40]. Очевидець подій А.Товпаш писав, що “важко було звикнути до природних контрастів. В Донбасі – спека неймовірна, пил до самих кісток, рослинність сіра. А в наших горах – трава чиста, зелено, дощі ясні...” [41].

Багато з тих, хто сюди приїхав, ідентифікували себе, як лемки, що знайшло відображення в районних звітах на початковому етапі і не відзеркалилося в республіканських звітах. В одному з перших документів від Старобешівського району, датованому 27 липня, коли ще не були достатньо зрозумілими звітні вимоги області, сказано: “Серед прибулих частина білорусів з району Білостока, що вже знайомі з радянським ладом. Вони з 1939 по 1941 жили на території БРСР. Інші – русини і лемки з Краківського і Люблінського воєводства” [42]. Ця західноукраїнська етнічна група має свій особливий діалект. Тому не дивно, що після переселення в російськомовне середовище ці люди відчули певний мовний бар'єр. Один із агітаторів Харцизького району Чорновіл давав роз'яснення окремих слів польською мовою, що було швидко заборонено місцевою владою [43]. Мовами для агітацій, газет і шкіл для переселенців повинні були бути російська та українська.

Близько 25% всіх переселенців – діти шкільного віку [44]. Обласне керівництво поспішало відрепортувати про повне охоплення навчанням дітей шкільного віку. З доповідної записки М.Хрущову від 9 листопада 1945р.: “Всі діти переселенців шкільного віку навчаються в школі” [45]. Облвно повинен був провести облік потенційних школярів і забезпечити в першу чергу їх шкільними приладдями; виявити дітей, які відчували гостру потребу в одязі, взутті та надати допомогу з цієї причини; провести облік неграмотних із числа дорослого населення та охопити їх навчанням у школах грамоти; навчати малограмотних індивідуальним і груповим способом. З цією метою виділялася потрібна кількість вчителів і культурмійців, підручників і шкільних приладь. Облземвідділ, райвиконкоми, райкоми повинні були охопити членів сімей курсами підготовки сільськогосподарських кадрів – трактористів, бригадирів, ветфельдшерів, садівників, пасічників тощо. Але на практиці було багато прикладів, коли діти переселенців не ходили до школи. Так, на 29 січня 1946р. в Добропільському районі 93 дитини шкільного віку не відвідували школи, школярі не були забезпечені підручниками та зошитами, молоді з освітою 5-7 і навіть 10 класів не надавалися допомога в направленні на навчання в школи або на курси.

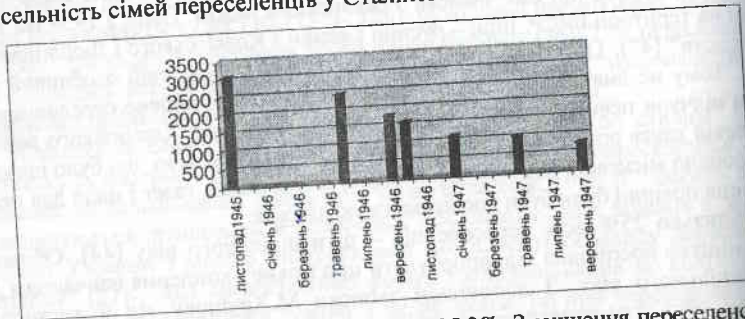
Були випадки незадоволення переселенців кваліфікацією місцевих вчителів (Павлопільська школа Амвросіївського району) [46].

Серед переселенців, як і поміж інших переміщених категорій населення, біспостерігався підвищений рівень захворюваності паразитарними тифами, більша кількість завошивлених сімей, що пов'язано, головним чином з антисанітарними умовами їх помешкань. У постанові від 20 жовтня 1945р. відмічено, що районні відділки здоров'я не здійснили заходів для боротьби з нашкодними хворобами, а серед заходів для боротьби з паразитарними тифами по області на осінь – зиму 1945р. було намічено будівництво лазень і дезкамер по всіх колгоспах, яких їх не мали, та створення епідагонів [47].

Внаслідок дії всього комплексу причин, як то порушення принципу земліцтва, низький рівень майнових компенсацій, господарська невлаштованість, неприйняття такої організаційної форми господарювання як колгоспи кількості переселенських сімей у Донбасі постійно знижувалась, що показує діаграма 1.

Діаграма 1

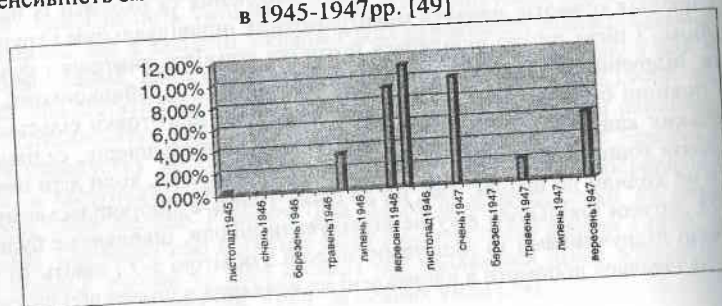
Чисельність сімей переселенців у Сталінській області в 1945-1947рр. [48]

На вересень 1947 р. їх залишилось вже 25,3%. Зменшення переселенських сімей в області відбувалось нерівномірно протягом часу, що засвідчує діаграма 2.

Діаграма 2

Інтенсивність зменшення переселенських сімей у Сталінській області в 1945-1947рр. [49]

З діаграм видно, що інтенсивність зменшення переселенських сімей зазнала коливань. Так, якщо мінімальні значення припадають на кінець 1945 р., то максимальні – на період після закінчення сільськогосподарського 1946 р. та видачі на трудовні. У жовтні 1946р. інтенсивність зменшення переселенських сімей дорівнювала 11,08% і зберігала досить високий рівень протягом зими – 9,78% в середньому щомісяця. Наступне підвищення показників відбулося знову ж таки після закінчення сільськогосподарського року в 1947р. Таким чином, в інтенсивності зменшення переселенців спостерігається, по-перше, сезонність, по-друге, вплив голоду, по-третє, голод не був єдиним чинником зменшення переселенців, бо після його завершення, як і до його початку, зменшення переселенців у Сталінській області тривало.

Важке становище переселенців напередодні голоду підтверджують документи з районів. Отриманого ними на трудовні було недостатньо, щоб прогодувати сім'ю. Так, у колгоспі ім. Калініна Харцизького району переселенці за вироблені в середньому 475 трудовнів протягом 1946 р. отримали по 497 кг зерна в той час, як у 1945 р. за вироблені в середньому 396 трудовнів їм було видано по 710 кг зерна [50]. Отже, кількість виданого зерна на вироблені трудовні в 1946 р. була меншою, ніж у 1945 р. Влітку 1946р. Сталінський обком і облвиконком звертався до Ради Міністрів з проханням виділити для переселенців області на 1946-1947рр.: зернохліба – 500 т, картоплі – 250 т, жирів – 3 т тощо [51]. З Харцизького району доповідали восени 1946 р., що головним недоліком у закріпленні переселенців на цей час була відсутність хліба. Це підтверджують і вислови місцевих мешканців. Так, колгоспниця Спінкіна заявляла: “Ми самі помираємо з голоду, чого ви сидіте. Тут не буде, що їсти” [52]. Самі місцеві жителі нагтовхували переселенців на виїзд.

Міграції переселенців відбувались як за межі області, так і всередині неї. Якщо на осінь 1945р. лише 1,1% переселенців Сталінській області були поселені в містах, то через 2 роки частка переселенців, які переїхали до міст, зросла і становила 9,8% [53]. З листа секретаря обкому від 31 липня 1946: “протягом березня – травня мали місце випадки, коли розселені на постійне місце проживання в сільських районах виїжджали у міста і робітничі села, де влаштовувалися на роботу в промисловість і з.-д. транспорт. Обком зобов'язував перевірити на шахтах, в з.-д транспорті, як вони працюють, влаштовані”. Старобешівський район доповідало, що на 5 серпня 1946 р. “21 внутрішньобласні міграції зумовлювалися наступними причинами. По-перше, місце розселення не завжди відповідало професійним здібностям прибулих і вони змушені були шукати в містах роботу згідно своїх професійних і освітніх вимог. Так, прибулих у Харцизький район переселенця Пиртея та його дружину, які мали вищу освіту, вчителів за фахом, направили в колгосп. Вони були невдоволені, що їх використовують не за фахом, відмови-

лись працювати в колгоспі та мали наміри виїхати [55]. Переселенець А.Товпаш згадує: "В Донбасі нас розселили по селах, подалі від міської цивілізації" [56]. По-друге, неорганізованість праці в колгоспах, бо "переселенці найчастіше перекидаються з однієї роботи на іншу, що знижує виробіток трудоднів, не залучаються до відрядної роботи" [57]. По-третє, важко було забезпечити свої сім'ї продуктами харчування на вироблені у колгоспі трудодні, а неповне влаштування сімей призводило до відсутності додаткового джерела існування, що ставило їх у невигідне становище у порівнянні з місцевими колгоспниками.

Неефективність переселення не зупинило радянське керівництво перед новими експериментами переселення українців західних областей України в Донбас. Так, відомо, що в 1949р. із Закарпатської області в Сталінську було направлено 1 тис. сімей. На думку Д.Данилюка та В.Мішанина, примусовою колективізацією позбавлялися незадоволених [58]. У 1951 р. переселення в Донбас відбувалось у зв'язку з обміном Польщею та Україною своїми прикордонними територіями. З Дрогобицької, Закарпатської та Рівненської областей, частка яких відійшла Польщі, було розміщено по колгоспах Сталінської області 4,3 тис. сімей [59]. Сільськогосподарські переселення тривали і в 1953, і в 1954рр., і пізніше.

Отже, переселення перших повосних років у Донбас було невдалою спробою влади вирішити проблеми трудових ресурсів на селі. Причиною цього стало нехтування багатьма чинниками, такими як житловий, професійний, кліматичний, мовний, що пов'язано як з повосними труднощами, так і з недоліками адміністративно-командної системи. Неефективним воно було і тому, що відбувалося в першу чергу з політичних міркувань держави, яка намагалася за рахунок таких переселень зняти напруження в національному питанні західного регіону і колективізувати населення вищезазначеного регіону. Донбасу відводилося роль "кузні", що переробить "відсталого" селянина на "політично свідомого" колгоспника.

Цей досвід доцільно враховувати в проведенні міграційної політики сучасної України. Непродуманість і непередбаченість подібних заходів зумовлює негативну реакцію переселенців і негативно відбивається на реалізації поставлених завдань. Повчальним є також фактор примусовості як такий, що не сприяє позитивним наслідкам.

Подальше дослідження проблеми лежить на шляху вивчення таких її аспектів як організація побуту переселенців, реакція окремих мігрантів на своє становище та інші.

Примітки:

1. Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість (матеріали міжнародної наукової конференції). – Кам'янець – Подільський. – К.: Либідь, 1993. – 264с.; Депортації українців із території Закарпаття //

- Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн.1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 425с.; Буцко О.В. Україна – Польща: миграционные процессы 40-х годов. – К., 1997. – 149 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). – Ф.2. – Оп.7. – Ч.2. – Спр.1420. – Арк.3.
3. Підраховано за: Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф.Р. – 4249. – Оп.3. дод. – Спр.3. – Арк.7; Оп.1. дод. – Спр.543. – Арк.2.
4. Депортації: західні землі України кін.30-х – поч.50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. – Львів. – С.18.
5. ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.7. – Ч.2. – Спр.1420. – Арк.122, 164, 220.
6. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.211. Арк.18.; Спр.215. – Арк.12. – Спр.874. – Арк.2.
7. ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.7. – Ч.2. – Спр.1420. – Арк.230-234.
8. Підраховано за: ЦДАВО. – Ф.Р. – 2. – Оп.7. – Ч.3. – Спр.2627. – Арк.124, 134.
9. Там само. – Арк.126,128.
10. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.865. – Арк.168.; Спр.874. – Арк.24.; Ф.2794. – Спр.239. – Арк.60.
11. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.24.
12. Підраховано за: ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.7. – Ч.2. – Спр.1420. – Арк.122; Буцко О.В. Вказ. твір. – С.95.
13. Складено за: ДАДО. – Ф.2794. – Спр.239. – Арк.60.
14. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.5, 12; Ф.Р-6061. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.78; Ф.Р-299. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.66.
15. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.14.
16. ЦДАВО. – Ф.Р.-2. – Оп.7. – Ч.3. – Спр.2627. – Арк.96.
17. Что ищет бизнесмен Товпаш за Сяном? // Галицкие контракты. – №19 – 2002. – С.24.
18. Депортації: західні землі України ... – С.133.
19. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.737. – Арк.31.
20. Там само. – Спр.865. – Арк.166.
21. Там само. – Спр.66. – Арк.6.
22. Там само. – Спр.37. – Арк.4; Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.45.
23. Там само. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.13,14.
24. Там само. – Ф.4098. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.37.
25. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.34; Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.36; Ф.Р-299. – Оп.2. – Спр.10 – Арк.119.
26. Там само. – Оп.2 – Спр.865. – Арк.161.
27. Там само. – Спр.119. – Арк.15; Ф.Р.-1475. – Оп.2. – Спр.17. – Арк.17,18.; Спр.592. – Арк.8.
28. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.44. – Арк.38, 39; Спр.592. – Арк.13.
29. Там само. – Спр.132. – Арк.70.

30. Там само. – Спр.592. – Арк.13, 45.
 31. Там само. – Ф.Р.-2497. – Оп.1. – Спр.321. – Арк.153; Спр.417. – Арк.446.
 32. Там само. – Ф.4098. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.154; Спр.73. – Арк.358, 359.
 33. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.211. – Арк.18; Спр.215. – Арк.12.
 34. Там само. – Спр.874. – Арк.6, 16.
 35. Там само. – Спр.592. – Арк.31, 32, 39.
 36. Там само. – Ф.Р.2157. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.6.
 37. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.9.
 38. Підраховано за: ДАДО. – Ф.4098. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.210.
 39. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.73. – Арк.12.
 40. Депортації: західні землі України... – С.134.
 41. Что ищет бизнесмен Товпаш... – С.24.
 42. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.12.
 43. Там само. – Ф.Р.-2157. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.6.
 44. Підраховано за: ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.26.
 45. Там само. – Спр.865. – Арк.163.
 46. Там само. – Спр.742. – Арк.8; Ф.Р.-2756. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.231.
 47. Там само. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.742. – Арк.40.
 48. Підраховано за: ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.865. – Арк.161.; Спр.592. – Арк.18, 52; Спр.157. – Арк.15.; Ф.Р.-2794. – Оп.1. – Спр.307. – Арк.168; Спр.321. – Арк.158.; Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4357. – Арк.16.
 49. Підраховано за: ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.865. – Арк.161; Оп.4. – Спр.592. – Арк.18, 52; Спр.157. – Арк.15.; Ф.Р.-2794. – Оп.1. – Спр.307. – Арк.168; Ф.Р.-2497. – Оп.1. – Спр.321. – Арк.158; ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4357. – Арк.16.
 50. ДАДО. – Ф.Р.-2157. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.53, 54.
 51. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.50.
 52. Там само. – Ф.Р.-2157. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.9, 15.
 53. Підраховано за: ДАДО. – Ф.Р.-2497. – Оп.1. – Спр.321. – Арк.158; Ф.326. – Оп.2. – Спр.874. – Арк.24.
 54. Там само. – Ф.326. – Оп.4. – Спр.592. – Арк.11, 80, 41.
 55. Там само. – Арк.9.
 56. Что ищет бизнесмен Товпаш... – С.24.
 57. ДАДО. – Ф.326. – Оп.2. – Спр.865. – Арк.160.
 58. Данилюк Д.Д., Міщанин В.В. Колективізація і міграційні процеси на Закарпатті у кінці 40-х рр.ХХст.// Український селянин. – 2002. – Вип.5. – С.103-109.
 59. ДАДО. – Ф.Р.-5895. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.749

Рукопис надійшов до редколегії 25.10.2002 р.

СТАТТІ

УДК 94(477.63)''18/19'':323.32

С.В.Дубінець

(Донецький інститут соціальної освіти)

ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАД ТОРГОВЕЛЬНОЇ БУРЖУАЗІЇ ДОНБАСУ ТА ПРИДНІПРОВ'Я (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Проблема розвитку торговельної буржуазії в регіоні Донбасу та Придніпров'я практично не розглядалася в сучасній та радянській історіографії. Втім, важливий внесок у вивчення української буржуазії, в тому числі і торговельної, зробили Б.А.Кругляк, В.Г.Ляшенко, В.В.Крутіков та ін. [1]. Вони визначили головні групи української торговельної буржуазії наприкінці 19 та 20 ст. та виявили важливі тенденції їх розвитку. Однак регіон дослідження вивчався істориками як індустріальний центр Російської імперії та України, і тому торгівлі та торговельній буржуазії тут завжди приділялося мало уваги.

Донбас і Придніпров'я – регіон, куди тогочасним адміністративним поділом відносились Слов'яносербський, Маріупольський, Бахмутський, Катеринославський і Олександрівський повіти Катеринославської губернії, частина Ізюмського повіту Харківської губернії, Макіївська волость Таганрогського округу Облaсті Війська Донського.

Складність вивчення цієї проблеми обумовлена також і фрагментарністю джерел: статистика торговельної справи на державному рівні у 19 та на початку 20 ст. велася не дуже ретельно, а самі торговці в цей період майже не турбувалися про звітність і тому не всі свої операції фіксували.

Мета даної статті – виявити головні групи торговельного населення Донбасу та Придніпров'я в кінці 19 – на початку 20 ст.ст., простежити їх національний, соціальний, конфесійний склад та визначити найважливіші освітні заклади краю, в яких можна було навчитися торговельної справи.

За даними І перепису населення 1897 р. торговці поряд з членами їх родин склали приблизно 4% від загальної кількості мешканців краю, причому серед самостійних господарів-торговців 90% склали чоловіки [2]. Можна також простежити національну диференціацію населення регіону. Серед самостійних торговців переважали три національні групи – єврейська, яка складала 45,2% торговельного населення краю, російська – 34,6% та українська – 19,2% [3]. Перевагу серед торговців євреїв можна пояснити тим, що Катеринославська губернія входила до смуги оселості, тобто до земель, де їм не заборонялося жити. Крім того, євреї займалися торгівлею з давніх-давен, вони завжди досягали успіхів у цій справі і тримали в своїх руках велику частку торговельних операцій регіону.